

**ԺԶ. ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԽՈՇՈՐԱԳՈՅՆ
ՔԵՐԹՈՂԸ.
ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ**

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

ԺԶ. դարում եւս հայ գրական-գեղարուեստական մտքի հիմնական կրողը բանաստեղծութիւնն է: Այն շարունակում եւ իւրովի զարգացնում է նախորդ հարիւրամեակների բանաստեղծական աւանդոյթները, արծարծում նոյն թեմաներն ու մոտիւնները՝ հանդէս գալով աւանդական ժանրային համակարգով: Նախորդ դարում գրեթէ լիովին տեղի տուած աշխարհիկ տաղերգութիւնը վերստին ասպարէզ է իջնում եւ առաւել անկաշկանդօրէն հնչեցնում սիրոյ, բնութեան ու վայելքի երգը: Դա արգասիք էր վանական քերթութեան յեղաշրջումի եւ աշխարհիկ ոգու լայն տարածման:

Թէ՛ հայրենիքում եւ թէ՛ գաղթօջախներում հանդէս են գալիս մի շարք քնարերգուներ (Մարկաւազ Բերդակցի, Զաքարիա Գնունեաց, Յովասափ Սերաստացի, Սիմէոն Ապարանեցի, Նիկողայոս Ստամպոլցի, Մինաս Թոխաթցի), որոնք մեծաւ մասամբ լինելով ժողովրդական տարերքին մերձ ստեղծագործողներ, առաւել յազատ են կրօնական մտածողութեան ու գաղափարարանութեան կաշկանդումներից...

Դարի խոչորագոյն բանաստեղծական անհատականութիւնը Գրիգորիս Աղթամարցին է:

Աղթամարցու ծննդեան եւ մահուան թուականներն անյայտ են: Առկայ տուեալների հիման վրայ ենթադրում է, որ նա ծնուել է ԺԵ դարի վերջին¹: Յայտնի են ծնողների անունները՝ Աբանդար եւ Շահում: Մի առիթով բանաստեղծն իր հօր մասին ասել է.

Նաեւ զհայրն իմ պատուական
Չբաջն կարի, յոյժ աննրման (= Իսկեմդեր),
Չոր եւ փրկիչն Յիսուս արքայն
Պահէ աջովն իր անսասան² (Աղթամարցի, էջ 16)

Գրիգորիսը սերուած է Արծրունիների շառաւիղ Սեֆեդիեան իշխանական տոհմից: Հօրական գծով պապը, զրիչ Մարգարէ Արճիշեցու վկայութեամբ, Գուռջիբեկի որդի Սմբատն է՝, որին Աղթամարի կաթողիկոս Ստեփանոս Դ՝ Տղան (գ.հ. 1465-89) 1466ին օծել է թագաւոր՝: Նոյն զրիչ վկայութեամբ, Չաքարիա անունով Աղթամարի երկու կաթողիկոսներ եղել են Գրիգորիսի հօրեղբայրները: «... եւ արեանառու հաւրեղբարցն սրբազան կաթողիկոսացն Տէր Չաքարեանցն»⁴: Բանաստեղծն ինքը իր մի տաղի վերջում խնդրել է յիշել «եւ զհօրեղբարքն իմ սրբազան»⁵:

Յայտնի են նաեւ Գրիգորիսի երկու եղբայրների անունները՝ զրրուած իրենց նշանաւոր նախնիների պատուին՝ Գուռջիբեկ եւ Սմբատ: Ի դէպ, նրանցից առաջինը, ըստ Մարգարէ Արճիշեցու 1534ին գրուած յիշատակարանի, ծովամոյն է եղել, իսկ միւսն՝ այդ ժամանակ տակաւին եղել է «կանաչասաղարթ»⁷:

Ինչպէս ապացուցել է Հայր Մկրտիչ Պոտուրեանը, Գրիգորիսը 1512ին, Յովհաննէս կաթողիկոսից յետոյ, արժանացել է Աղթամարի հայրապետական գահին՝: Այս ժամանակ նա բաւական երիտասարդ է եղել եւ տակաւին շարունակել է իր ուսումնառութիւնը: Կաթողիկոս դառնալուց չորս տարի անց՝ 1516ին գրած իր մի քերթուածի վերջում բանաստեղծը վկայել է, որ այդ գործը գրել է

Առ յոտըս երջանիկ ռաբունապետի՝

Գրիգորիոս անուն արթուն հրակողի,

Քաջ հրոնտոր անյաղթ փիլիսոփայի

Եւ երիցս երանեալ մեծ վարժապետի: (Աղթամարցի, էջ 120)

Դրանից երեք տարի յետոյ՝ 1519ին իր մէկ այլ քերթուածի վերջում Աղթամարցին ստել է.

Առ մեծ ռաբունապետն ճառս այս յարմարի,

Որ եւ անուն նորա Գրիգոր յոբջորջի.

Սորին սպասատրե եւ աշակերտի՝

Գրիգորիս, մականունս է Աղթամարցի... (Աղթամարցի, էջ 127)

Իր ուսուցչին բանաստեղծը յիշել է նաեւ մի քանի այլ գործերում: Ընդունելի է ուսումնասիրողների այն կարծիքը, թէ այդ «մեծ ռաբունապետը» Գրիգոր Զորթան Արճիշեցին է՝: Ըստ պատմիչ Առաքել Դաւրիթեցու (ծն. 1870), բոլոր արեւելեան վարդապետները «ի Չորթանէն սերեցան»¹⁰:

Տարբեր զպրոցներում մանկավարժական եռանդուն գործունէութիւն ծաւալած այս ուսուցչապետը 1490ին գրուած մի յիշատակարա-

նում յիշում է իրրե Ուերնկարի (Վասպուրականի շրջան) Սուրբ Նշան վանքի առաջնորդ եւ «քաջ բարունի»: Հաւանաբար Գրիգորիս Աղթամարցին ուսանել է Գրիգոր Արճիշեցու մօտ հենց այդ վանքում, քանի որ, ինչպէս յայտնի է, նա «Գանձ եւ Մեղեղի է ձօնել Ուոնկարու Ս. Նշան եկեղեցուն եւ այդ գանձը գրել է «հրամանաւ» Գրիգոր Բարունու»¹¹:

Ըստ երեւոյթին, Գրիգոր Չորթան Արճիշեցուն աշակերտելուց յետոյ Գրիգորիսը գրչութեան ու մանրանկարչութեան արուեստ է ուսանել ժամանակի նշանաւոր գրիչ եւ ծաղկող Յովսէփ Աղթամարցու (մհ. 1544) մօտ: Ետագայում (1524 թ.) նա վերջինիս ձօնել է մի ներբող, որտեղ ասուած է.

Սուրբ եւ մարութ հայր պատուական,

Ազգի պարծանք եւ աննրման,

Յոյժ փափաքիմ քո սուրբ տեսլան,

Քո անատակ որդիս անրան... (Աղթամարցի, էջ 163)

Գրչութեան եւ մանրանկարչութեան արուեստի մէջ հմտացած Գրիգորիսն իր ուսուցչի՝ Յովսէփ Աղթամարցու հետ միասին պատրաստել է մի շարք գրիչներ ու ծաղկողներ, որոնց մէջ է նաեւ ժամանակի անուանի մշակութային գործիչ Զաքարիա Գնունեացը: Վերջինս իր մի յիշատակարանում ներկայացել է իրրե «աշակերտ շնորհազարդ Գրիգորիս կարողիկոսին եւ Յովսէփ վարդապետին»¹²: Գրիգորիս Աղթամարցու աշակերտներին է եղել նաեւ վերոյիշեալ գրիչ Մարգարէ Արճիշեցին, որն իր մի յիշատակարանում վկայել է, թէ «Գրիգորիս կարողիկոսն Աղթամարի... զծաղկազիրն անձանձիր ուսոյց ծառայիս»¹³:

Ըստ առկայ տուեալների¹⁴, Գրիգորիս Աղթամարցին 1525-1536ի ընթացքում գրադուել է գրչութեամբ ու մանրանկարչութեամբ, ինչպէս նաեւ սրբագրել, խմբագրել ու պատուիրել է մի շարք արժէքաւոր ձեռագիր մատենաներ: Այդ աշխատանքները նա կատարել է այլեւայլ վանքերում (Պառարաստ, Արճէշ, Վարագ), ուր ստիպուած է եղել հանգրուանել քաղաքական փոթորկուն կեանքի թելադրանքով: Նա ինքն իր տաղերում վկայել է, թէ «մոյրական եմ ի տանէ», «թափառնիկ» եւ «ղարիպ կենօք շրջիմ ես»:

Աղթամարցու ամենանշանակալից խմբագրական աշխատանքը Ալեքսանդր Մակեդոնացու Պատմութեան նրա կազմած ընագիրն է: Նա ոչ միայն հիմնովին վերախմբագրել է վաղմիջնադարեան այդ նշանաւոր թարգմանական յուշարձանը, այլև հարստացրել է այն բազմաթիւ ինքնաստեղծ կաֆաներով (չափածոյ ամփոփիչ հատուածներ) ու ման-

րանկարներով, որոնց շնորհիւ նա Հայր Գարեգին Յովսէփեանցի գնահատմամբ, դարձել է իր ժամանակի մանրանկարչութեան «լաւագոյն ներկայացուցիչներէց»¹⁵ մէկը:

Զաքարիա Գնունեանցի վերոյիշեալ յիշատակարանի համաձայն, որ գրուած է 1544ին, Գրիգորիս Աղթամարցին այդ ժամանակ դեռեւս ողջ է եղել: Կաթողիկոս-բանաստեղծը վախճանուել է 1544-1546ի միջեւ, քանի որ 1546ին արդէն որպէս Աղթամարի կաթողիկոս յիշատակուում է Գրիգորիս Փոքր Աղթամարցին (գհ. 1544-1586):

***

Գրիգորիս Աղթամարցու բանաստեղծական ժառանգութիւնը ներառում է մօտ երեք տասնեակ տաղեր եւ բազմաթիւ կաֆաներ՝ գրուած Ալեքսանդր Մակեդոնացու եւ Պղնձէ Քաղաքի Պատմութիւնների համար: Տաղերի զգալի մասը կաթողիկոս-բանաստեղծը յօրինել է երիտասարդ հասակում՝ 1510-1520ականներին: Զգալով Աղթամարցու բանաստեղծական շնորհքը, Գրիգոր Չորթան Արճիշեցին, որը նաեւ բանաստեղծ է եղել եւ վկայաբանութիւնների հեղինակ, Ոււրնկարի վանքում պատուիրել է իր սանին այս կամ այն թեմայով տաղեր ու գանձեր գրել: Դրանցից են Ոււրնկարի Ս. Նշան վանքին ձօնուած գանձը եւ մեղեդին: Դեռեւս անփորձ բանաստեղծը այդ պատուիրուած գործերը ստեղծել է առանց խոր ներշնչանքի, ուստի եւ դրանք գրեթէ զուրկ են գեղարուեստական արժէքից: Այսուհանդերձ ապագայ մեծ բանաստեղծին «մատնում են» գանձի որոշ տողեր, ինչպես.

Դու քառասար սուսեր սըխրական,

Դու խորտակող գրնդին դիական... (Աղթամարցի, էջ 146)

Առաւել ուշագրաւ է Աղթամարցու մեզ յայտնի առաջին թուակիր տաղը (1515), որ անձնական-ապաշխարական բնույթի հոգեւոր երգ է՝ դրուած միջնադարեան համանման քերթուածների ոգով ու ոճով: Այս տաղում, ինչպէս նկատել է Մայիս Աւդայրեղեանը, «այդէն նշմարում է մի գիծ, որ յետոյ որակ պիտի դառնայ նրա ստեղծագործական դիմապատկերում: Որքան էլ նա երկմտում է մեղքերի ծանրութեան եւ իրեն սպասող պատժի չափերի առջեւ եւ ողորմութիւն հայցում Աստուծոց, նա այսուհանդերձ յուսահատ չէ»¹⁶: Աւելին, «երկխօսելով» իր մեղսալից անձի հետ, նա յորդորում է. «Մ'երկնքտեր, աներկբա յուսա»¹⁷: Լեռներից աւելի ծանրակշիռ մեղքերի մէջ թաղուած մարդն անգամ զուրկ չէ փրկութեան յոյսից, որը պարզ խոստովանութիւնն է («Եւ յուսով դու խոստովանեա»¹⁸): Այսպէս է դատում երիտասարդ կաթողիկոս-բա-

նաստեղծը, որի խօսքն արդէն երբեմն փայլատակում է ինքնօրինակ պատկերներով:

Ջրոքորդ զիս ոռոգեա՛,

Չի տապօք չարին չորացայ... (Աղթամարցի, էջ 105)

Յուսափառ ու լուստես բանաստեղծը որքան էլ ձգտում է յաղթահարել ապագայի հանդէպ երկմտանքը, սակայն որպէս երկփեղկուած էութեամբ միջնադարեան մարդ, նա մնում է հոգու եւ մարմնի տանջալից երկրնտրանքի առջեւ: Այս թեման Աղթամարցին նորից ու նորովի արծարծում է իր նշանաւոր նախորդներ Յովհաննէս (1230ականներ-1293) եւ Կոստանդին (1250ականներ-1314, 1328) Երզնկացիներից յետոյ եւ որոշ չափով նաեւ նրանց հետեւութեամբ: Ահա անձնական բանաստեղծութեան ձեւի մէջ արտայայտուած նրա տուայտանքը:

Հոգիս ի մարմինս կուլայ,

Հակառակ եմ՝ չեմ միարան:

Ոչ դուր, ոչ դադար առնում,

Այլ շրջիմ ես քափառական,

Ոչ ունիմ տեղ մ ես դարան

Կամ աուր մ՝ երկու ապաստան... (Աղթամարցի, էջ 154)

Եւ երկու կրակի մէջ աչրուող այս բանաստեղծն էլ ձգտում է կատարել թէ՛ հոգու եւ թէ՛ մարմնի կամքը՝ արտայայտելով իր սէրը ինչպէս Աստծոյ, այնպէս էլ նրա ստեղծած աշխարհի հանդէպ: Ընդ սմին, յաճախ նա իր երկնային ու երկրային սէրն արտայայտում է գիրկընդխառն: Մի երեւոյթ, որի ակունքները բխում են Գրիգոր Նարեկացուց (951-1003) եւ իր ինքնօրինակ ու չափազանց ուշագրաւ գրսեւորումը գտնում Աղթամարցու տաղերգութեան մէջ: Քննենք այդ երեւոյթը:

Աղթամարցին հեղինակել է մի քանի, այսպէս կոչուած, զուտ կրօնական տաղեր, որոնցից մէկն արծարծում է Բրիստոսի խաչելութեան թեման («Արեգակն Արդարութեան»), երեքը ուղղակիօրէն ձօնուած են Մարիամ Աստուածածնին՝ «Անեղին Տաճար», «Տապանակ Կազմեալ Անփուտ» եւ «Արքային Փակեալ Պարտէզ»: Առաջին երկուսը գովերգ-մաղթանքներ են, ուր իշխում են աւանդական պատկերները, ընդհանուր տեղիները, թէեւ կան նաեւ որոշ նորագոյն փոխաբերութիւններ, ինչպէս:

Թափանցիկ լուսոյն օրոց,

Չհուրըն ձըրարեալ ի ծոց... (Աղթամարցի, էջ 175)

Երրորդ տաղում էլ նորագիւտ է Արեգակ-Բրիստոսին ծնած «գարնան առաւօտ» Տիրամօր փոխաբերութիւնը: Սակայն այդ տաղն առա-

ւել ուշագրաւ է այլ առումներով: Այտեղ Տիրամայրը ներկայացուած է ոչ միայն իր աստուածային, երկնային էութեամբ, այլև որպէս երկրային կին, ինչպէս Նարեկացու «Մեղեղի Մնեղեան»ում: Հայ սիրերգութեան, ինչպէս նաև «Երգ Երգոց»ի ու սաղմոսների ազդեցութեամբ Աղթամարցի Աստուածամօրը պատկերում է իրրեւ «ժաղիկ գարնան, վարդ եւ մանուշակ, շուշան, նարդոս 'ի ի բըրբում նըման», «ժառ արմաւենի ծաղկեայ», «կրնդրուկ եւ զըմուռ հալուէ», «մաքուր աղանի, տատրակ, սիրամարգ ոսկէտեսակ», «յակիւնք, դահանակ գունով, տարդիոն, յասախս լուտով, շափիղայ զմրուխտ գեղով», «նոնենեաց ծաղիկ պայծառ», «չըքնաղ վայելույ մարմնով' լըցեայ մեծագին իղով» եւն. (Աղթամարցի, էջ 168-171): Այս «աշխարհիկ գովերգութեամբ», սակայն, ամէն ինչ չի աւարտուում. բանաստեղծը նաև արտայայտուում է իր սիրոյ զգացումը, ինչը չկայ Նարեկացու նշուած գործում: Ի դէմս Աստուածածնի, նա ասես դիմում է իր ցանկալի գեղեցկուհուն, ասելով.

Թէպտ կամ ի նինջ 'ի ի բուն,
 Բայց ունիմ ըզսիրտս արթուն,
 Վառեալ կամ ի բո սիրուն,
 Տաճար լուսոյ մայր սուրբ կոյս...

Չայն տուր ինձ, ո՛վ տարվալի,
 Մարմինս իմ նուաղեալ մաշի,
 Սիրով ծարաւիմ յոգի.

Տաճար լուսոյ մայր սուրբ կոյս (Աղթամարցի, էջ 169-170)

Անառարկեկիօրէն, Աստուածամօրն է ուղղուած նաև Աղթամարցու «Արեգակնափայլ Գեղով Լի Լուսին Ի Տասնուհնգէ» տաղը, թէև այտեղ Տիրամօր անունը չի տրուում: Որոշ ձեռագրերում այն խորագրուած է «Գովասանութիւն Առ Սուրբ Աստուածածինն Մարիամ», «Տաղ Ի Վերայ Սուրբ Աստուածածին»: Բացի այդ, տաղի երկրորդ տողի «Աչեր ծով ունիս» արտայայտութիւնը ուղղակիօրէն բխում է Աստուածածնին ձօնուած Նարեկացու յիշեալ մեղեղոց՝ «Աչքն ծով ի ծով ծիծաղախիտ ծաւալանայր յառաւատուն»¹⁹: Եւ վերջապէս, խնդրոյ առարկայ մեղեղում եւ Տիրամօրը ձօնուած նախորդ երեք տաղերում կան բաւականին պատկերալին զուգահեռներ: Իր գունագեղութեամբ բաւական ազդեցիկ այս տաղում էլ աւելայ է բանաստեղծի անձնական զգացական վերաբերմունքը.

Վարդ եւ վայելուչ գունով, ցօղ առնուս ի վաղորդայնէ,
 Արեւն երբ ի քեզ առնու, հիանայ ով գրեզ տեսանէ:
 Հոտով քո արբեալ թըմիմ, երբ քաղցրիկ հողմ ի քեզ հընչէ,

Փրնջեալ երկնագարդ ծաղիկ, գրեզ բերած ի բարձր լեռնէ:
(Աղթամարցի, էջ 186)

Զիմանայով, որ տաղն ուղղուած է Մարիամ Աստուածածնին, կարելի է այն ընկալել որպէս սիրոյ երգ: Ի դէպ, որոշ ընդօրինակողներ այդպէս էլ ընկալելով՝ այն խորագրել են «Տաղ Ուրախութեան»:

Աղթամարցին հեղինակել է նաև կրօնական այլաբանութեամբ մի շարք այլ տաղեր, որոնք թէ՛ միջնադարեան գրիչներից եւ թէ՛ նորօրեայ ուսումնասիրողներից շատերը (Կարապետ Կոստանեան եւ այլք) ընկալել են իբրև սիրոյ եւ ուրախութեան երգեր, զուտ աշխարհիկ տաղեր: Մինչդեռ Գրիգորիս Աղթամարցին զուտ աշխարհիկ երգիչ չէ: Նա աշխարհիկ սիրերգութեան ձևերի մէջ փառարանել է աստուածային յոյսն ու գեղեցկութիւնը եւ արտայայտել իր սէրն այդ գեղեցկութեան հանդէպ, որի կրողը թէ՛ երկնային եւ թէ՛ երկրային արարածներն են: Ինչպէս գրում է Հայր Ներսէս Ակինեանը, Աղթամարցու այն տաղերում, որոնք «նկատուած են առ հասարակ «սիրոյ երգեր», գեղեցիկ սեռին նուիրուած գեղօճներ... Գրիգորիս ոչ թէ կնոջ սիրոյ երգիչ է անձուկ իմաստով, այլ երգիչ է գեղեցկին (ընդգծումը մերն է - Հ.Բ.)... Անոր այս խմբի տաղերուն մէջ կը զգացուի ստուգիւ բուն արտայայտութիւն սիրոյ, բայց այս սերը երկրաբարչ չէ, այլ բրիստոնէական, երկնային»²⁰:

Նախ դիտարկենք «Գովեմ Զքեզ, Մարմնով Հրեշտակ» տաղը, որ Ակինեանի կարծիքով, ձօնուած է եկեղեցուն, իսկ ըստ բանասէր Մայիս Աւդայրեգեանի, «այն կարող է ձօնուած լինել անհատ մարդու իր ժամանակակիցներից որեւէ մէկին» (Աղթամարցի, էջ 69): Այդ երկու կարծիքներն էլ համոզիչ չեն: Ըստ հուսկան, տաղը ներկայացնում է Քրիստոսի խորհրդանշական պատկերը եւ բաւական հարագատ է Նարեկացու «Վարդավառի Տաղ»ին, որ նոյն այդ լուսեղէն պատկերն է վերարտադրում: Համոզուելու համար բերենք հետեւեալ գուգահեռը-
Աղթամարցի՝

Իբրը խրնձոր մի ի ճրդի,
Գունագեղեալ ազգի ազգի,
Տերեապատ քօղեալ ծածկի,
Հոտն ի նմանէ արտաբուրի:

Գունով ես դու պըտուդ բարի...

Տերեւն է զգեստ պատմութեանի,
Պատշաճաւոր ըստ կըրօնի... (Աղթամարցի, էջ 180-181)

Հմտ.՝ Նարեկացի՝

Շողշողէր պըտուղն ի ճրղին,
Քրքում վակասիր պըտուղն,
Սնանէր խուռն տերեւով.
Տերերն տափղ տուղին,
Չոր երգէր Դաւիթ հրաշալին²¹:

Աղթամարցին այս անգամ էլ առաջ անցնելով իր մեծ նախորդից, արտայայտում է նաև իր զգացական սէրն այդ աստուածային պատկերի հանդէպ.

Սիրով քո սիրտս իմ տոչորի,

Նուաղեալ մարմինս այլագունի... (Աղթամարցի, էջ 181)

Աղթամարցուց շուրջ մէկ դար առաջ Առաքել Սիւնեցին (1350ականներ-1425) էլ Քրիստոսին երգել է այլաբանօրէն, աշխարհիկ սիրերգութեան ձևով: Սակայն այդ երեւոյթը Աղթամարցու քնարերգութեան մէջ շատ աւելի բնութագրական ու որակական դեր է կատարում: Ի դէպ, ինչպէս նկատել է Ակինեանը, Աղթամարցին կրել է Սիւնեցու ազդեցութիւնը, որ «տեղ-տեղ ակներև իսկ կը զգացուի»²²:

Քրիստոսին ձօնուած Աղթամարցու տաղում կայ նաև մի այսպիսի տող. «Ծառ քո ի դրախտն, որ յԱղինի» (Աղթամարցի, էջ 180): Համանման տողով է սկսւում բանաստեղծի այլաբանական տաղերից մէկ ուրիշը՝ «Դու ես յԱղինայ Դրախտէն» (Աղթամարցի, էջ 182): Այս տաղը Ակինեանն իրաւացիօրէն գետեղել է Քրիստոսին ձօնուած քերթուածների շարքում, եւ նրան համամիտ է նաև Աւդայրեղեանը, որը նույնպէս իրաւացիօրէն նկատել է. «Եթէ «Դու ես յԱղինայ դրախտն» տաղը Աղթամարցին նուիրում էր Քրիստոսին, ապա դրա մէջ նա դնում էր իր սեփական զգացման արտայայտութիւնները իրական կամ տենչալի մի արարածի նկատմամբ, յոյզ ու ջերմութիւն հաղորդելով բանաստեղծութեանը»²³: Յիրաւի, երիտասարդ կաթողիկոս-բանաստեղծը իր ծածուկ կրքերն ու զգացումները ակամայ կամ ենթագիտակցօրէն հեղում է իր կրօնական այլաբանական տաղերում: Ինչպէս Աստուածածինն նուիրուած տաղում, այստեղ էլ բանաստեղծը բացականչում է. «Թըմբեալ արքեցայ յոգի» եւ ապա.

Առ իս տեսանեմ ըզբեզ,

Նա ծաղկիմ որպէս ըզուշան:

Ի սեր քո վառիմ անշէջ,

Նրաղիմ առ քոյդ տեսութեան,

Պասքեալ ծարալիմ հոգով

Մոսկալի եւ յոյժ հրաշագան... (Աղթամարցի, էջ 182-183)

Ուշագրաւ է, որ բանաստեղծը Աստուածամօրն ու նրա Որդուն գովերգում է համանման մակդիրներով, համեմատութիւններով ու փոխարեքութիւններով, ինչպէս օրինակ, «Արեգակնափայլ գեղով լի լուսին ի տասնութիւնգէ» հմմտ. «Արեգակն է քեզ նրման կամ լուսինն ի հրնգէտասան» (Աղթամարցի, էջ 185, 183):

Կրօնական աշխարհական տաղերից մէկ ուրիշը դարձեալ սկսում է դրախտի համեմատութեամբ՝ «Դու դրախտ Եղեմայ տընկեալ յանդէն»: Որոշ ընդօրինակողներ այս քերթուածը խորագրել են «Տաղ Սիրոյ»: Մական աշտեղ էլ գովերգում է աստուածալին գեղեցկութիւնը. Որպէս զնախաստեղծըն գեղաղէջ ես,
Տիպ եւ զաղափար տեսոն Աստուծոյ ես,
Պատկերով պատուեալ, քան զՄիքայէլ ես,
Ի հողեղինացքս հըրեղէն ես (Աղթամարցի, էջ 192)

Նկատենք, որ Աստուածածնին նուիրուած տաղերից մէկում էլ ասուած է. «Արանչելատեսիլ դիմօք, Միքայէլ հրեշտապն ես միթէ» (Աղթամարցի, էջ 185): Մական խնդրոյ առարկայ տաղում գովերգուող օրոշակիօրէն Աստուածամայրը չէ, այլ աստուածալին գեղեցկութիւնը, ուժն ու բանականութիւնը կրող մարդը՝ իր իրական եւ արական սկզբրով: Այս եզրակացութեանն են մղում նաեւ «Դու ես Արեգակ, Լուսին Ի Լրման», «Մաքուր Պատկերով Նման Հրեշտակի» Եւ «Ահա Այգիք Մեր Ծաղկեցան» տաղերը, որոնք նոյնպէս զուտ աշխարհիկ սիրոյ երգեր չեն, այլ ներառում են միաժամանակ սէրը Ասածոյ եւ նրա արարածի հանդէպ:

Որ խօսքն իսկապէս մարդ-արարածի մասին է, վկայում են վերը բերուած քառատողի «հողեղէն» բառը, ինչպէս նաեւ նոյն տաղի «Ուշիմ եւ խոհեմ՝ ւ անօրինակ մարդ» տողը (Աղթամարցի, էջ 194): Խօսքը, սակայն, «անօրինակ» մարդու մասին է, որ «ի հողեղինացս» հրեղէն է, հրեշտակի նման «մաքուր պատկերով», թէ՛ երկնքի եւ թէ՛ երկրի գարդ: Բանաստեղծն Աստուածաշնչից լիշում է նմանօրինակ երեք հերոսների. «Մէք՝ ւ Արիստոն, Յովսէփ սխրալի» (Աղթամարցի, էջ 206): Այդ հրեշտակակերպ մարդը եթէ կին է, ապա Աստուածածնի նման «քափանցիկ լոյսով» արեւակն է, մեղմընթաց «լիալիր լուսին», «աստղ վառ ի վառ ցօղ առաւօտոտ», հարաւի «աւետարեք հողմ», «փայլուն մարգարիտ ի մէջ սաղափին», «եաղուք ու զմրութ, գոհար մեծագին»,

Նոճի, մըրտենի, սանտալի եւ սարդ,

Նումանի ծաղիկ եւ փոքրբայ վարդ...

Կեփազայ ոսկի եւ մարտը արծաթ,
Վարսօք վայելուչ որպէս ըզթուխ սաք...
Նարինճի ծաղիկ, կալիսի տերեւ...
Մուշկ եւ մանուշակ, հովիտ ծաղկալի,
Նարգիզ, նոնոֆար, բլլուր կընդըրկի... (Աղթամարցի, էջ 193-196)

Եթէ նա այր է, ապա գորաւոր է խաչի նման, «ահաւոր տեսլեամբ, քան զկարի քաջ», որ կանաչ վրանի ներքոյ բազմում է անեղատես: Նա նման է Քրիստոսի խորհրդանիշ առիւծին (հմմտ. Նարեկացու «Ես ծայն գտիւծուն ասեմ»), որին դիմելով՝ բանաստեղծն ասում է.

Առիւծ ի շամբի բազկօք գորաւոր,
Ամէն կենդանեաց եւ դու թագաւոր,
Երբ աղաղակես ծայնիդ ահաւոր,
Սարսափեն, դողան երէքդ բոլոր: (Աղթամարցի, էջ 202)

Նա նաեւ բարձրագնաց «քաջ արծի» է, «գեղեցիկ բազայ» եւ ապա դարձեալ՝ կանացի քեքուծիւնը մարմնաւորող «փայլուն սիրամարգ ոսկեփետուր», «քաղցրածայն կարաւ», որին դիմելով՝ բանաստեղծը ստեղծարանում է հետեւեալ գունագեղ քառատողերը.

Մուրաթդ է սադաֆ մարգարտաքրտունք,
Է՛ փուստայ տըհան ու բարակ շրթունք,
Մուտակ, դահանակ ու շարեալ ակունք,
Բիւրեղ քանդակեալ մատունք՝ ւ ատամունք:

Քան զգարնանային ամպ քաղցրահոտան,
Վայելուչ գունով գերդ ըզծիւածան,
Հողմով տարբերի քո հերքդ դեղձան,
Երբ որ ելանես սահրայ ի սէյրան:

Կիսարի, նոճի, կանաչ ճիթենի,
Նարինջ ու թուրինջ, տունկ պալասանի,
Տօսախ, սինուրբար, շրճշատ ու տուրի,
Միշտ կանաչ կենաս, քան զնրշդարենի: (Աղթամարցի, էջ 203-204)

Եւ այս «անօրինակ» մարդուն (թէ՛ գեղեցիկ կնոջ եւ թէ՛ գօրեզ այլ մարդու մարմնաւորմամբ) բանաստեղծը ոչ միայն հմայուած գովերգում է, այլեւ յայտնում է նրան իր սէրը, իր նուիրական զգացումները.

Անկեալ եմ հիւանդ մերձ առ քոյդ դրան,
Սպասեմ հանապազ եւ առողջութեան...

Գիշեր ու ցորեկ եմ եւ երերուն,

Ոչ կենամ ի դուրս 'ի ոչ օրիմ ի տուն...

Իմ սխն ի սրբոսի 'ի իմ ուրախութիւն,
Իմ շունչ ու հոգի 'ի իմ կենդանութիւն...

Միրով լափեցիր 'ի արիւր գսիրտըս խոց,
Կու տապիմ 'ի այրիմ որպէս ի հընոց.
Սրբոտէ կու թափի յովով հուր ու բոց,

Չայդ աստուածագիծ պատկերդ քո ինձ ցոյց: (*Աղթամարցի, էջ 193, 196, 201, 209*)

Վերը բերուած հատուածների նման գունագեղ նկարագրութիւններ եւ յուզառատ տողեր ենք գտնում յատկապէս «Ահա Այգիք Մեր Ծաղկեցան» տաղում, որ «Երգ Երգոց»ի մի իւրօրինակ բանաստեղծական մշակում է: Հիմք եւ «պատուար» ունենալով աստուածաշնչեան այդ գիրքը, Աղթամարցին թոյլ է տուել իրեն է՛լ աւելի առատօրէն հեղելու իր զգացմունքները: Այս տաղում էլ գովերգում է գեղեցիկ կնոջ մարմնաւորմամբ «անօրինակ», կատարեալ մարդը, որն «անհաս» է, «հրաշագան», «աւեղակերպ լուսոյ արքայ», «վարսաւոր սրբովք»: Ի դէպ, վերջին փոխաբերութիւնը բանաստեղծը զործածել է նաեւ Աստուածածինն նուիրուած տաղերից մէկում (*Աղթամարցի, էջ 185*): «Ահա Այգիք Մեր Ծաղկեցան» տաղն էլ ձեռագրերից մէկում խորագրուած է «Առ Սուրբ Աստուածածինն» (*Աղթամարցի, էջ 213*): Սակայն այս տաղի հերոսուհին էլ Աստուածածինը չէ, այլ նրա աստուածային յատկանիշներով կին-արարածը, որ նաեւ չափազանց հոգեղէն է: Եւ նրա հանդէպ իր բուռն սէրն է արտայայտում բանաստեղծը՝ երգ-երգոցեան պատկերների կողքին ստեղծելով ինքնօրինակ պատկերներ, որոնք երբեմն իսկական բանաստեղծական գիւտեր են, ինչպէս-

Էթէ յաչաց մարմնոյս ծածկիս,
Մըտաց աչօք ինձ երեիս,
Բնակեալ ես դու յիմում սրտիս,
Օրարեալ ունիմ գրեզ ի հոգիս...

Յորժամ ի քէն լինիմ հեռի,
Միրոս իմ սիրով քո հըրդեհի.
Ձերդ գեղջերուն, որ փափագի,
Յաղբերբս ցուրց միշտ յօժարի: (*Աղթամարցի, էջ 214, 217*)

Երբեմն այդ «անհաս» գեղեցկուհին այնքան «հասանելի» է, որ հնարաւոր են դառնում անգամ մտերմիկ ու տարփայլից յարարերութիւնները:

Բըլսեն ըստինքդ կաթն եւ գինի,
Մաղր ի շըրթանցըդ քո կաթի,
Որով հոգիս իմ փափագի
Եւ նրադեալ յոյժ տոչորի...

Սիրով արքեալ քո ահաւոր
Ի սենեկին խորհըրդատր...

Չօր հանապազ ընդ քեզ կալով,
Ըզգեղ դիմաց քո դիտելով
Եւ խօսակից քեզ լինելով,
Ըստեպ ըստեպ համբոյր տալով: (Աղթամարցի, էջ 213-214)

Այսպիսով, ուրեմն, Աղթամարցու կրօնական այլարանութեամբ տաղերը յաճախ մասամբ կամ ամբողջապէս վերածել են աշխարհիկ սիրոյ եւ ուրախութեան երգերի, ետ մղելով հոգեւոր ենթատեքստը: Զգալով այս, բանաստեղծը տաղերի վերջում դիմելով իրեն՝ ասել է:

Է՛ր ունայնաբանես, Աղթամարցի,
Այս կեանքս անցաւոր է՝ քեզ յուշ լիցի...

Զգաստացի՛ր հիմիկ եւ կա՛ց ի յոտաց,
Լալով աղաչէ գՔրիստոս Աստուած...

Թող զսէր աշխարհիս այս անցտորական,
Զի դառն ու լեղի է յոյժ անպիտան: (Աղթամարցի, էջ 198, 205, 212)

Այս գղջական, ապաշխարական խօսքերով հանդերձ, Աղթամարցին, լինելով եկեղեցական ամենարարձր աստիճանին կանգնած կուսակրօն-հոգեւորական, իր կրօնական-այլարանական սիրերգերով իսկական սիրանք է գործել: Անտարակոյս, այդ երգերի համար նա խստօրէն քննադատուելի է ժամանակակիցներից շատերի, այդ թւում նաեւ իր ուսուցչի կողմից²⁴:

***

Աղթամարցուց պահպանուելի են նաեւ վարդի եւ սոխակի այլարանութեամբ երեք տաղեր: Առաջին հայեացքից, այս գործերն էլ թւում են յայտնի սիրավէպի հիման վրայ յօրինուած սիրերգեր: Սակայն, ինչպէս նկատել է Աւղալբեգեանը, այս տաղերը եւս «ունեն քարնուած ենթա-

տեքստ, որը հնարատրութիւն է ընձեռում դրանք դիտել նաեւ իբրեւ կրօնական այլաբանութիւն»²⁵։ *Ի դէպ, այդ տաղերից մէկը մի ձեռագրում խորագրուած է «Ի Սուրբ Աստուածածինն Եւ Գարրիէլ Հրեշտակն Օրինակեալ» (Աղթամարցի, էջ 130)։ Այս խորագիրը, սակայն, աւելի շատ տուրք է սիրավէպի այլաբանութեան աւանդական ընկալման։ Դժուար է ասել, թէ այդ տաղում վարդն ու սոխակը իսկապէս որոշակիօրէն Աստուածածինն ու Գարրիէլ Հրեշտակին են խորհրդանշում, բայց որ դրանք ունեն իրենց կրօնական հենքը, կասկածից վեր է։ Իրականութիւնն այն է, որ ինչպէս կրօնական-այլաբանական սիրերգերում, այնպէս էլ վարդին ու սոխակին նուիրուած տաղերում կրօնականն ու աշխարհիկը միաձուլուած են. ի դէմս երկնայինի երգում է նաեւ երկրայինը։ «Արայն պիտի նկատել, որ երբ բանաստեղծը ուղղակի սիրոյ պատմութիւն է անում, ապա արդէն երկրորդական է դառնում նրա կողմից տաղում այլաբանած կրօնական բովանդակութիւնը»²⁶։*

Վարդին ու սոխակին նուիրուած տաղերից առաւել ուշագրաւ է «Յետ Գնալոյ Վարդին Եկ Պլպուլն Յայգին» այլաբանական սիրերգը։ Սա մի շարք գործող անձերով դրամատիկական պոէմ է։ Առաջին իսկ քառատողում սկսւում է գործողութիւնը եւ գլխաւոր հերոսի՝ Պլպուլի տառապանքը։ Այգուց հեռանում է Վարդը, գիշերը գալիս է Պլպուլը եւ տեսնելով սիրուհու թափուր վրանը, փնտրում է նրան, կանչում լալագին։ Վարդի սիրուց «աշըղ» դարձած Պլպուլը ժողովրդական երգերի ոգով դիմում է այգուն, աղբիւրներին ու ծառերին.

Այգի՛, ընդ քեզ ասեմ, տո՛ւր ինձ պատասխան,
Ընդ է՛ր ոչ պահեցեր զվարդն իմ պատուական...

Ակո՛ւնք յորդախաղացք, մի՛ գնայք յառաջ,

Ծառե՛ր, քօթափեցէ՛ք զտերեւ ձեր կանաչ։ (Աղթամարցի, էջ 225)

Զստանալով պատասխան, Պլպուլն անիծում է այգուն եւ ողբում իր սիրելիի կորուստը, յայտնում իրեն տանջող տարակոյսն ու կասկածները.

Կարծեմ եթէ ծաղկունքն արին հետ ինձ քեմ,

Տարեալ հեռացուցին ըզվարդըն յինէն։ (Աղթամարցի, էջ 227)

Տաղիկները միաձայն պատասխանում են, թէ ոչ մի լուր չունեն Վարդից։ Այդ ժամանակ Պլպուլը թռչում է երկինք եւ դիմում թռչուններին։ Սրանք էլ պատասխանում են, թէ

Քո վարդըն չենք տեսեր, Աստուած վրկայ է,

Գընա, շրջիր յայլ տեղ եւ գնա որոնէ... (Աղթամարցի, էջ 229)

Պլյուլը շարունակում է իր անամոք ողբը, մինչև գալիս է Այգեպանը՝ աւետելով, որ եկել է Վարդի պատգամարեք Մանուշակը եւ բերել ողջոյն ու մազթանք: Պլյուլն ուրախանում է եւ այգուն ուղղած անէծքը փոխարինում օրհնանքով: Ապա մի ընդարձակ նամակ է ուղարկում Վարդին՝ գովերգելով նրան եւ արտայայտելով իր բուռն սէրը: Վարդը պատասխանում է Պլյուլի նամակին՝ խոստանալով բազում ծաղկունք առաքել նրան եւ խնդրելով «աակաիկ» համբերել: Վարդի պատասխանը ստանալով՝ դարձեալ մեծ բերկրանք է ապրում սիրահար Պլյուլը: Եւ ահա բացւում է գարունը.

Անպի վերուստ ի վայր յանկարծ որոտաց,
Բուսան ծաղկունք յերկրի եւ ազգքս ազգաց,
Վարդըն չէր ի միջին, պըլպուլն որոնեաց:

Յետոյ տեսաւ զկանաչ տերեւըն վարդին,
Այլ պատուական պայծառ որպէս առաջին,
Վարդն էր կարմիր գգեցեալ որպէս ծիրանին,
Ծաղկունքն հաւասար երկըրպագեցին: (Աղթամարցի, էջ 236-237)

Պլյուլը գոհանալով՝ փառք է տալիս երկնային Տիրոջը, որ ի վերջոյ սեփական «աչօք» տեսաւ իր սիրելի Վարդին:

«Այս վէպի մէջ, գրում է Մանուկ Աբեղեանը, գործողութիւնը սիրավէպի մի սքեմա է. բայց դրա գեղեցկութիւնը գործողութեան մէջ չէ, այլ սիրոյ գեղեցկանքի մէջ, որ բարձրանում է ցողաթուրն պարտիզում, գեղազարդ բուրմունքի մէջ, սիրատարփ սրտի այն խռովածուփ նուաղումների, անհանգիստ որոնումների ու սպասումների մէջ, երբ սերը հեռու է կամ անպատասխան, եւ այն դաշն հրճուանքի մէջ, երբ յոյսը զօրանում է»²⁷:

Աղթամարցու պատկերած Վարդը օժտուած է թէ՛ երկնային եւ թէ՛ երկրային արարածի յատկանիշներով: Նա անմահութեան բոյր է արձակում, դրախտի գեղեցկութիւն է եւ զարդ, ահեղակերպ է որպէս «արքայ եւ տէր»: Բայց նա ապրում է «վրայ աշխարհի» եւ ունի երկրային թագուհու կերպարանք, հագնում է կարմիր, «որպէս ծիրանի»: Նա ոչ թէ ինքն է կարդում, այլ կարդալ է տալիս Պլյուլի ուղարկած նամակը: Որոշակի վիպերգական շունչ ունի այդ քառատողը.

Առեալ տարան զնամակն ի դուռն վարդին,
Հազրէ վարդին դիմաց կարդացող բերին.
Կանգնաւ ի վերայ ոտաց եւ թուրթն ի յափին,
Ընթերցաւ բարձրաձայն ի լուր ամենին... (Աղթամարցի, էջ 233)

Ի տարբերութիւն սիրովէպի նախորդ մշակումների, Աղթամարցու տաղերում, ինչպէս նկատել է Արշակ Մադոյեանը, «Աւարդն ու Սոխակը եւ նրանց շրջապատողները աւելի մարդկային են, աւելի կենսական է միջավայրը: Որքան բնական են յուսահատ սիրահարի տուայտանքները, ծաղիկների ու թռչունների միջամտութիւնը, կարեկցանքը եւ այլն»²⁸:

Այս տաղերում էլ պատկերուող յարաբերութիւնները երբեմն դառնում են այնքան երկրային-մարմնական, որ հասնում են սիրոյ վայելքին.

Բեր համբուրեմ ըզտիպըն քո,

Որ դուրանայ ցաւըս մարմննՈյ... (Աղթամարցի, էջ 137)

Բանաստեղծն ինքը զգալով, որ չնայած կրօնական ենթատեքստին, աւելի շատ տուրք է տուել աշխարհիկ սիրուն, ինչպէս նախորդ այլաբանական սիրերգերի, այնպէս էլ այս տաղերի վերջում գրել է այսպիսի զղջական տողեր.

Գերի Գրիգոր անյիշելի

Եւ անպիտան Աղթամարցի,

Մէր աշխարհիս սուր երկսայրի,

Հոգիս նովաւ վիրատրի...

Յիմար Աղթամարցի, գլխըքո՞ ժողով,

Ձի սերն այս աշխարհիս հաւսար փոշի է,

Փառք եւ ուրախութիւնս այս անցաւոր է,

Կենացըս կայ վըճար, քանզի երազ է: (Աղթամարցի, էջ 141, 237)

Յատկանշական է, որ որպէս ինքնարդարացում, Աղթամարցին տաղերից մէկում զղջական խօսքերից բացի, նշել է նաեւ, որ տաղը գրել է պատուէրով, ինչը նաեւ վկայում է այն մասին, որ նման երգերի պահանջարկ կար անգամ վանական միջավայրում.

Աստուածատուր Մեծովիցի

Յիճեն խընդրեաց, եւ ես գրեցի.

Դուք ասացէք սրբտով ի լի

Ինձ եւ նորա՝ Տէր ողորմի: (Աղթամարցի, էջ 141)

Այս ամէնով հանդերձ, վարդի եւ սոխակի սիրովէպի աղթամարցիական մշակումները այդ ժանրի լաւագոյն գործերից են եւ, Բրիւսովի խօսքերով ասած, նման են «մի բոտ բնական, ծիածանի բոլոր գոյներով շողշողուն գոհարների»²⁹:

Աղթամարցուն է վերագրում մի շարք տարբերակներով լայն տարածում գտած կամ ժողովրդականացած մէկ այլ այլաբանական տաղ՝

«Յամէն Առաւօտ Եւ Լոյս»³⁰ : Այստեղ այլարանութիւնը շատ աւելի որոշակի է³¹ : Տաղի քնարական հերոս Այգեպանը մահկանացու մարդ է, նրա այգին՝ երկրային կեանքը³², իսկ Պլուուլը՝ մահուան հրեշտակ Գարրիէլը : Ի դէպ, վերջինս հենց այդ անուամբ էլ հանդէս է գալիս տաղի որոշ տարբերակներում : Եւ ահա, «ամէն առաւօտ եւ լոյս», այսինքն՝ իւրաքանչիւր օր Պլուուլ-Գարրիէլը ազդարարում-հրահանգում է այգեպան-մարդուն թողնել այգի-կեանքը («Արի ել ի յայս այգոյս») : Այսինքն՝ մահն ամէն ժամ կախուած է մարդու գլխին, եւ վերջինս շարունակ զգում, գիտակցում է իր գոյութեան անցողիկութիւնը : Բայց նա զիմաղրում, ընդգիմանում է մահին՝ իրաւացիորէն պատճառարանելով, թէ արիւն-քրտինքով է սարքել-կարգել իր կեանք-այգին : Այս պատասխանն էլ, անշուշտ, տաղում այլարանօրէն է շարադրուած.

Քար եմ քերքի սարերոյս,

Փուշ եմ կրեր ձորերոյս,

Պատ եմ բոլորեր այգոյս,

Կ'ասեսն, ք' «Արեկ, ել այգոյս» :

Ինչպէ՞ս ելնեմ ի յայգոյս,

Գեմ չար փուշ կայ պատերոյս... (Աղթամարցի, էջ 254-255)

Վերջին տաղի «չար փուշը» մեկնարանում է իրրեւ մարդկային մեղքի խորհրդանիշ, եւ այգեպան-մարդը չի ուզում լքել իր կեանք-այգին, քանի դեռ արմատախիլ չի արել այգու չար փուշը, չի մաքրագործուել մեղքերից : Այս տիպիկ միջնադարեան գաղափարից բացի տաղում շատ աւելի աւկայ է մարդու թրթռուն կենսասիրական զգացումը, որ նոյն միջնադարեան մարդու հոգում գնայով գուգակցում եւ յաճախ գերակշռում էր անդրաշխարհի գաղափարին :

Մարդը կեանքի ընթացքում մեղքերից զատ նաեւ բարիք է գործում ու ստեղծում, ուստի եւ արդարացիորէն ձգտում է նաեւ վախելի այդ բարիքի պտուղները : Այս գաղափարը Աղթամարցու տաղում արտայայտուած է Այգեպանի ստեղծած աղբիւրների, տնկած ծառերի, սարքած հնձանի, կառուցած տան, ցանած վարդենու եւ ծաղիկների այլարանութեամբ : Եւ Այգեպանը ցաւալի ու անարդար է համարում մահուան հրեշտակի պահանջը, քանզի, ինչպէս ասում է նա. «դեռ չեմ խմեր ի օրոյս... դեռ չեմ կերեր ի պտղոյս... դեռ չեմ խմեր ի գինոյս... դեռ չեմ վալլեր շէնքերոյս... դեռ չեմ զոտոն առեր վարդոյս... դեռ չեմ զոտոն առեր ծաղկոյս» (Աղթամարցի, էջ 255-258) : Այսինքն՝ մարդը իր կարճատեւ ու վաղանցուկ գոյութեան ընթացքում չի յագեցնում կեանքի ծարւր եւ մեռնում է կարօտով :

Յահէն կապեցաւ լեզուս,
Խաւրաւ աչերս ի լալոյս,
Ասա՛ դ իմ կարճ արեւուս...

Առին գողգիս ի մարմնոյս,
Հանեցին զիս իմ այգոյս... (Աղթամարցի, էջ 256-257)

Բաւական յուզիչ է տաղի աւարտը Այգեպանի «Էնտանալուց» յետոյ շարունակում է ծաղկել ու շողշողուն պտուղներ տալ այգին, որ տուեալ դէպքում յարատեւող մարդկային կեանքի խորհրդանիշն է: Կայ այգին, բայց այլեւ չկայ այն մշակած Այգեպանը.

Ուրն կանաչ է այգոյս,
Որքն քացեալ է տընկոյս,
Խաղողն գոյնրգոյն այգոյս,
Ծառեր-տունկըն շատ՝ այգոյս... (Աղթամարցի, էջ 257)

Հետաքրքիր է, որ տաղի մէկ այլ տարբերակում Այգեպանի հեռանալով քանդուում է նաեւ այգին, որն այս դէպքում արդէն տուեալ անհատի կեանքի խորհրդանիշն է.

Ծաղկունքն վերացան յայգոյս,
Վարդըն քափաւ իմ այգոյս,
Յանկըն քակեցաւ յայգոյս,
Ահա որ ելայ յայգոյս... (Աղթամարցի, էջ 264)

Յիրաւի, այս տաղը միջնադարեան հայ քնարերգութեան գոհարներէց է, որ համակում է իր մարդկային ու համամարդկային խորքով, «իբ վայելույ եւ ազդու հիւսուածքով»: Այն «կարծես Ֆրիկի բախտի անարդարութեան առթիւ արած գանգատի այլ տարբերակն է»³⁴: Այստեղ «արտայայտուած է քրիստոնէական հաւատով ու բարոյականութեամբ սնուած անհատի եւ սէրը կեանքի նկատմամբ, եւ սիրոյ անյագուրդ ծարարը, եւ ւախտսանքը գեղեցիկը թողնելու համար, եւ, միաժամանակ, հաւատն ու երկիւղը հանդերձեալ կեանքի հանդէպ»³⁵:

***

Աղթամարցին հեղինակել է նաեւ սրբախօսական քերթուածներ: Դեռեւս 1516ին, երիտասարդ բանաստեղծը «առ յոտըս երջանիկ քարունապետի»՝ Գրիգոր Արճիշեցու, շարադրել է Սրբուհի Մարինոսին նուիրուած մի ընդարձակ վարքաբանական բանաստեղծութիւն՝ հիմք ունենալով Յայամաուրքներում լայն տարածում գտած «Վարք Երանուհի Կուսին Մարիամու, Որ Մարինոս Անուանեցաւ» վարքը³⁶:

Աւգայրեզեանի կարծիքով Աղթամարցու երկը գրուած է «իրեն յանձնարարութիւն կամ դաս. ուսուցիչն այդ առաջադրել է, հաւանօրէն, աշակերտի բանաստեղծական տաղանդը հունի մէջ դնելու եւ որոշակի գաղափարներ արժարժելու համար»³⁷: Այս կարծիքը չի բացառում Ակինեանի այն ենթադրութիւնը, թէ այդ թուականին (1516) «Գրիգորիս իր ուսուցչին հետ այցելած ըլլայ Ս. Մարինոսի վանքը, որ կը գտնուէր Հայոց Չորի Կէմ եւ Կալպալասան (Ռատան Գաւառի) գիւղերուն մօտերը»³⁸:

Լինելով Աղթամարցու բանաստեղծական երախայրիքներից, այս վարքագրական քերթուածը եւս, ինչպէս Ուուրնկարի Ս. Նշանին ձօնուած գանձը, առանձնապէս աչքի չի ընկնում գեղարուեստական բարձր արժանիքներով, թէեւ շարադրուած է բաւական աշխոյժ պատուով ու կենդանի երկխօսութիւններով: Բանաստեղծը սրբի վարքը հետաքրքրաշարժ պատմութեան ձեւով է շարադրել,

Ձի ընթերցմամբ սորա գուարճանայք յոգի,

Չփառս երգեսցուք փրկչին ամենագորի... (Աղթամարցի, էջ 120)

Այսինքն՝ հետաքրքրաշարժ պատմութիւնը, ինչպէս եւ այլաբանութիւնը, միջոց են, կրօնի ետընթացի պայմաններում, ժամանակի ընթերցողի մէջ քրիստոնէական հաւատի ամրապնդման համար: Իսկ դա միտուած էր ժողովրդի բարոյականութեան ու ազգային ինքնութեան պահպանմանը: Ասենք, որ Աղթամարցին որոշակիօրէն ազգային-հայրենասիրական բնոյթի քերթուածներ չի գրել, բայց տարակոյս չկայ, որ թէ՛ իբրեւ կաթողիկոս եւ թէ՛ իբրեւ բանաստեղծ ու մտաւորական նա ըստ ամենայնի կապուած է եղել իր ժողովրդին, ապրել նրա ցաւերով ու հոգսերով: Տաղերից մէկի վերջում միայն, նա ընդամէնը երկու տողով բնութագրել է մահմեդականների լծի տակ հեծող իր ժողովրդի վիճակը.

Հազարացիք օրինօք թիւր

Չազգրս խանձնն որպէս քոհուր... (Աղթամարցի, էջ 142)

Աղթամարցու վաղ շրջանի (1519) գործերից է նաեւ «հազարացիներին» կողմից նոյն տարում Բաղէշում նահատակուած Աստուածատուր Խաթայեցու (մհ. 1519) չափածոյ վկայաբանութիւնը: Այս գործը եւս գրուած է «առ մեծ թարգմապետն» եւ հաւանաբար դարձեալ՝ վերջինիս յանձնարարութեամբ: Ի դէպ, Գրիգոր Արճիշեցին ինքն էլ հեղինակել է վկայաբանութիւններ, որոնցից մէկը վերաբերում է նշանաւոր Խոջա Միրաբին³⁹: Վերլուծելով Աղթամարցու հեղինակած վկայաբանութիւնը, Աւգայրեզեանը յանգել է այն եզրակացութեան, որ այդ երկը «ոչ թէ կրօնական քարոզչութեան սովորական մի նմոյշ է, այլ հայ ժո-

ղովրդի պատմական կեանքի մէկ կողմի՝ ի թիւս այլ տառապանքների, նաեւ կրած կրօնական հալածանքների գեղարուեստական վերարտադրումն ու ընդհանրացումը»⁴⁰։

Վկայարանութիւնից բացի Աղթամարցին Խաթայեցուն ձօնել է նաեւ մի ներրողական տաղ։ Յատկանշական է, որ արդէն այս վաղ շրջանի գործում սրբացած վկան, որպէս «անօրինակ» մարդ, գովերգուած է աշխարհիկ սիրերգութեան պատկերներով.

Ի փրշոց նոր վարդ վառի,
Արմաւ եւ շուշան ծաղկի,
Բուրբ հոտ ըսքանչելի,
Լընու ըգքիմս ամենի։

Գունով ակըն գովելի,
Սուտակ, դահանակ ոսկի... (Աղթամարցի, էջ 128)

Իր միւս սրբախօսական տաղում, որն առաւել մօտ է վերը քննուած կրօնական-աշխարհական երգերին, Աղթամարցին նոյն կերպ եւ շատ աւելի գունագեղ ներրող է ձօնել անապատական Անտոն Թերայեցուն։ Վերջինս էլ որպէս «ընտրեալ» եւ «անօրինակ» մարդ, միաժամանակ կրողն է երկնային ու երկրային գեղեցկութեան։ Ուստի եւ նա մի կողմից Արարչի յօրինած «աստուածանկար պատկեր» է, հոգեղէն պարգեւներ զիգող, «դրախտ վայելույ ծառօք», անմահութեան հաց պարգեւող, «պսակ փառաց լուսեղէն», միւս կողմից՝ «գարուն գեղեցիկ», «երկիր զարդարեալ բուսօք», որն արեւից է իր լոյսն ընդունում, «ամպ հրաշագեղ», որ անծայր ծովից է ցօղ առնում, «մշտաբուխ աղբեր», որով արբենում են բոլոր արարածները, վերից շող առած «ծաղիկ ծիածան գունով վայելույ», երկնային ցօղից ծնուած «մաքուր մարգարիտ պայծառ», «չքնաղ վայելույ տըպար»,

Նարդոս եւ քրքրում զըմուտ եւ հալուէ ի հրնդկականէն,
Շարեալ պաղպաջուն ակունք, կայծ կարմիր ի Փիսուն գետէն,
Ռսկեակ, յակիմք եւ ակատ, կարկեհան բիրեղ սառնօրէն...

Պատուական մաքուր արծաթ եւ սրբեալ անօթ լուսեղէն...

Սարդ եւ սօս, կիպար եւ նոճ, տապանակ ի յանփոտ փայտէն...
(Աղթամարցի, էջ 190)

Ինչպէս Առաքել Սիւնեցին իր ուսուցչին գովերգելիս, այնպէս էլ Աղթամարցին այս տաղում կիրառել է ծաղիկներից նեկտար հաւաքող մեղուի փոխարեութիւնը, բնաւ չկրկնելով իր նախորդին.

Թեւօք քո քեթի թրոյր, զօրանաս յամենագօրէն.

Ժամանէ ի գիտութիւն ժըրաջան մեղող ի բրնէն.

Ի լերունքդ ի ներս շըրջիս, ժողովես գիռշին ի ծաղկէն.

Լուսափայլ դամբար կազմես, քաղցրահամ կերակուրն ի քէն:

(Աղթամարցի, էջ 189)

Ինչպէս կրօնական-այլաբանական տաղերի որոշ հատուածներում, այնպէս էլ այստեղ բանաստեղծը այլեւայլ փոխարեութիւններով երգել է «ընտրեալ» այլ մարդու գեղեցկութիւնը, զօրութիւնն ու բանականութիւնը, ըստ երեւոյթին՝ «Նորահրաշ պսակաւոր» Վարդանանց քաջերի շնորհայիական գովերգի որոշ ազդեցութեամբ.

Չագրդ արծրոյ ծայնէ, բարձրացիր եւ ել ի հաւէն,

Ղօղեալ հալածին թռչունք, գերդ զինուոր ի թագաւորէն...

Չահրդ վառ ի վառ անշէջ, փարատես գխաւարն ի տանէն,

Ռամիցքս գրուիս զինուոր, զօրանաս ի զօրավարէն...

Վարսաւոր ծառըդ կենաց, գրեզ պահէ սուկայի սրովքէն.

Տուն իմաստութեան շինեալ ի յահեղ հրգօրի բազկէն,

Բամեալ խընամես զագինս եւ թափես ի չար զազանէն...

(Աղթամարցի, էջ 189-190)

Նման հատուածները նկատի ունենալով՝ Ակինեանը Աղթամարցուն համարել է «միակն ի տեսակին եւ յաջողագոյնն՝ առնական գեղի նկարագրութեան մէջ»⁴¹: Անշուշտ, Աղթամարցին այդ ասպարէզում միակը չէ, բայց թերեւս իրօք յաջողագոյնն է:

***

Աղթամարցուց պահպանուել են նաեւ երեք տաղ-ուղերձներ. երկուսը՝ ուղղուած Գրիգոր Արճիշեցուն, մէկը՝ Յովսէփ Աղթամարցուն: Վերջինիս ձօնուած տաղում գովերգւում է «ազգի պարծանք» կրթական-մշակութային գործիչը, որը, ներբողների հերոսների նման, աւանդաբար գովարանում է իբրեւ իմաստութեան ու առաքինութեան մարմնաւորում: Տաղը գրուած է իբրեւ չափածոյ նմակ, ուր «մոլորական ի տանէ» եւ «քափառնիկ» բանաստեղծը իր ուսուցչին ուղղուած գովեստներին ու մաղթանքներին ներհիւսել է իր կարօտն ու սէրը նրա հանդէպ.

Որ եւ ըղձիք զսիրտս յօժարտ,

Ուստի տենչայ գրեզ տեսանէ,
Որ ներգրրեալքս վրկայէ,
Եւ քեզ յայտնի կացուցանէ... (Աղթամարցի, էջ 163)

Առաւել ուշագրաւ են Արճիշեցուն նուիրուած տաղերը, որտեղ բանաստեղծի անձնական ապրումներն ու զգացումները գերակշռում են գովերգութեանը: Ուսուցչին ինչ-որ պատճառով երես է թեքել իր սանից⁴², եւ վերջինս նրան ուղղուած իր երկու տաղերն էլ սկսել է համանման գանգատական քառատողերով.

Գանգատ մ'առնեմ սիրով քեզ,
Թէ միտ դընես ու լըսես,
Չծառայս քո անտես չառնես,
Չխորհուրդ սըրտիս յայտնեմ քեզ...

Այբէն մինչեւ ի Քէն քննէ գանգատիմ ես,
Բաներս ես ո՞ւմ ասեմ, երբ դու լըսել չես.
Գրիգոր մեծ բարունի՛, այս գըրեցի ես,
Դուն առ ու քըննէ զիմ գանգատս ու տես: (Աղթամարցի, էջ 155, 157)

Ինչպէս տեսնում ենք, բանաստեղծը «սիրով» է անում իր գանգատը եւ երկու տաղերում էլ արտայայտում է իր խորին ակնածանքն ու անթաքոյց սէրը իր մեծ բարունի-ուսուցչի հանդէպ: Ահա երախտագէտ աշակերտի խոստովանութիւնները.

Բարունարար խըրատես,
Չյիմարս ի յիմաստ ամես,
Չցրուեալս դարձեալ ժողովես
Թեւօրդ քո ամփոփես...

Շրթամբք աստուածային համբուրեցեր զիս,
Որպէս ձուկըն ի ծովին դու սընուցեր զիս...

Ջեռեալ եւ ջերմացեալ քո սերդ իմ սըրտիս: (Աղթամարցի, էջ 155, 158)

Ահա եւ ուսուցչի ներրողը, ուր դարձեալ կարող ենք գտնել որոշ բանաստեղծական գիւտեր կամ, Բրիւսովի խօսքերով ասած, «բանաստեղծական հանճարի բունկումներ»⁴³.

Խոնաւ հատու նըման անտուն գիտեմ գրեզ,
Ծիծեռնեկի նըման լուկ բուն կու շինես,
Կանաչ դաշտիդ նըման պայծառացեալ ես...

Սիրամարգի նըման սաւառնացեալ ես,

Վարդի բրփի նրման արլաս հագեր ես.
Տրնկոցրդ խրնկենոց անուշահոտ ես,
Բամ դրախտին ծառոյ նրման ծաղկեալ ես:

Յօղեա՛ զանձրե կենաց, զարնան նրման ես,
Իիծեալ դու պարծեսցիս, թէ արեգակն ես,
Փոխանակ թեզ նրման յաշխարհս չըգտայ ես... (Աղթամարցի, էջ
157-159)

*Այսպիսի «անօրինակ» մարդու կողմից անտեսուելը մահու չափ
խոցել է զգալուն բանաստեղծին, որն առանց այդ էլ դառն ու դժուարին
կեանքով է ապրել:*

Ի թե՛ն թէ զիս բաժանես
՛Ի այլ գրո գերիս ոչ յիշես,
Յին՛ն գերեալ շըրջես,
Զիա՞րդ կենդան կենամ ես...

Վախեմ թէ մեռանիմ ես
Ի թե՛ն հեռի ես անտես:

Որպէս ըզջուր զընամ ես
՛Ի ի տեղ դադար չառնում ես,
Ղարիպ կենօք շըրջիմ ես,
Կեանքս է հարամ, թէ զիտես: (Աղթամարցի, էջ 155-156)

*Նման տողերը մի կողմից արձագանգ են բանաստեղծի ապրած աս-
տանդական կեանքի, միւս կողմից բացայայտում են նրա մարդկային
նկարագիրը:*

*Սակայն կենսագրական այս փաստի առիթով բանաստեղծին յաջող-
ուել է հիւսել իսկապէս առինքնող բանաստեղծական պատկերներ, ինչ-
պէս:*

Ես եմ տարակուսեալ ի յայս աշխարհիս,
Զինչ թոյսն աշնանային զարնան մընամ ես...

Ի թեզ եկի ծարաւ, թէ արքուցանես,
Լուկ զջուրդ թաքուցեր, թէ պապակիմ ես...

Յորդոր գետոց նրման անհուն գնայի ես,
Նաւաթեկի նրման ընկրդմեցեր զիս... (Աղթամարցի, էջ 157-158)

Արճիշեցուն ձօնուած այս տողերը միջնադարեան անձնական բանաստեղծութեան արժէքաւոր նմոշներ են, որոնք, Աղալբեգեանի խօսքերով սասած՝ «ուղեգծում են միջնադարեան տաղերգութեան ոչ սիրային, բայց քնարական բանաստեղծութեան նոր հորիզոնները»⁴⁴:

Ինչպէս ապացուցուած է, Աղթամարցին Ալեքսանդր Մակեդոնացու Պատմութեան մէջ ներմուծել է իր յօրինած 48, իսկ Պղնձէ Քաղաքի Պատմութեան մէջ՝ 23 կաՖաններ⁴⁵: Այս չափածոյ հատուածների միջոցով բանաստեղծը, հետեւելով ստեղծուած աւանդոյթին, վերաշարադրել է նշուած պատմութիւնների հետաքրքրաշարժ դրուագների բովանդակութիւնը, ինչպէս նաեւ բանաստեղծօրէն արտայայտել պատմուող դրուագներին համապատասխան մտորումներ ու գզացական զեղումներ: Ահա թէ ինչպէս է մեր բանաստեղծի շուրթերով Ալեքսանդրը ողբում իր կորցրած զեղեցկութիւնն ու զօրութիւնը.

Աս դ գիմ ատորքս ու զկեանքս,
որ անցաւ նրման երագի,
Այս իմ լիալիր ճակատս
ծրարեալ ի վարշամակի,
Աչքերս իմ ծովածառալ
ի լուսոյ այժմիկ նրաղի,
Իմ կարմրրացեալ այտերս
դեղնացեալ՝ գունրն քառամի:

Զօրութիւն բազկիս բարձաւ,
թուացաւ մէջքս իմ առիւծի,
Գարշապարս յուշկապարաց
կանգնելոյ այժմիկ կարօտի:
Զյաղթող եւ զիւզօր մարդիկ
սուսերաց ճարակ արարի,
Այժմս փոխրն դարձ եղեւ,
Իսրանդա ր Մակեդոնացի⁴⁶:

Որքան էլ նման հատուածները ներհիւսուում են Պատմութեան հենքին, այսուհանդերձ, ինչպէս նկատել է Յասմիկ Սիմոնեանը, նրանք կրում են Աղթամարցու անհատական ստեղծագործութեան կնիքը եւ նշանակալից են «ոչ միայն բանաստեղծի ստեղծագործական նկարագրի, այլեւ առհասարակ մեր միջնադարեան բանաստեղծութեան մէջ երեւան եկած նոր միտումների ուսումնասիրութեան տեսանկյունից»⁴⁷:

Այնքանդրի եւ Պղնձէ Քաղաքի Պատմութիւնների նկատմամբ Աղթամարցու մեծ եւ տեւական հետաքրքրութիւնը վկայում է լաջն ժողովրդականութիւն վայելող ստեղծագործութիւններին եւ առհասարակ ժողովրդական բանարուեստին նրա հոգեկան կապուածութեան մասին: Բանաստեղծին սրտամօտ են եղել միջնադարեան ժողովրդական երգերն ու ժողովրդագուսանական հայրէնները, որոնց ոգով ու տաղաչափութեամբ (7+8) նա յորինել է իր կաֆաներն ու մի շարք տաղեր: Դրանց մէջ է ամենավաղ թուական կրող նրա «Եղուկ Ու Հազար Մի Վայ» տաղը (Աղթամարցի, էջ 103-106):

Աղթամարցու նախասիրած չափերից է նաեւ 11 վանկանի երկանդամ (6+5) ոտանաւորը, որ հաւանաբար զարձեայ ժառանգել է ժողովրդական բանարուեստից: Ի դէպ, այդ չափով է յորինուած հանրայայտ «Կուռնկ, Ուտի Կուգաս» երգը:

Ահա Աղթամարցու «Քօսող Հաւքը».

Պլպուլըն վերացաւ ի յօքն քեով,
Ասաց թէ հարցանեմ քոչնոցըն սիրով,
Եթէ գիտեն նոքա ասեն ինձ փութով,
Թէ չէ հանեմ յաչացս արտասուք քան գծով:

Թոչունք, այսօր գիտէ՞ք զինչ գործեցաւ,
Զի վարդըն վայելուչ յայգոյն վերացաւ,
Միթէ տեսել էք դուք, լսել էք համբաւ
Կամ գողըն գողացաւ կամ զի՞նչ տիրեցաւ (Աղթամարցի, էջ 228-229)

Հարկ է նշել, որ Աղթամարցու բանաստեղծական ժառանգութիւնը թէեւ մեծածաւալ չէ, սակայն բաւական բազմազան է տաղաչափութեան առումով: Վերը նշուած չափերից բացի նա կիրառել է նաեւ 5, 7, 8, 9, 10 եւ 15 (5+5+5) վանկանի ոտանաւորները: Երբեմն բանաստեղծը միեւնոյն տաղում գուգակցել է երկու տարբեր չափեր կամ նոյն չափի մէջ գուգակցել է տարբեր անդամներ: Այդ ամէնը մեծապէս նպաստել է տաղերի բազմազան հնչողութեանը, ըստ այդմ նաեւ՝ դրանց յուզական ներգործութեանը: Կարղանք Աստուածածնին ձօնուած տաղերից մէկի տունը.

Անեղին տաճար
Բանին բարերար,
Գերագոյն գովեալ, Տիրամայր,
Դու յամէն լեզուէ.

Տիրամայր, որ գևստուած ծնար: (Աղթամարցի, էջ 164)

Աղթամարցին նաև ակրոստիքոսի վարպետ է: Նրա մի շարք տաղերում տողակգրի, երբեմն նաև տողավերջի տառերով յօդուած են հեղինակի անունը կամ հայրց այբուբէնը: Ամենավաղ թուականը կրող յիշեալ տաղի կենտ տողերի սկզբնատառերով կազմուած է «Եղկելի Գրիգորիսն ասել է թվին ԶԿԴ (=1515)»: Իսկ Ոււրնկարի խաչին ձօնուած մեղեղու եւ յորդորակի բանակապն է՝ «Խաչի ի խնդրոյ Վարդանա»: Առաւել բարդ բանակապ ունի Յովսէփ Աղթամարցուն ձօնուած տաղը, որի տների սկզբնատառերով յօդուած է՝ «Գրիգորիսն», իսկ վերջին տառերով՝ «Յովսէփին է»: Նման ինքնակամ կաշկանդումները գրեթէ չեն խանգարել բանաստեղծին ըստ ամենայնի արտայայտելու իր մտքի ու սրտի խօսքը: Աւելացնենք նաև, որ Աղթամարցին թէև լանզի վարպետ չէ, սակայն յաճախ ձգտել է միայնագութիւնից անցնել բազմայանգութեան, ինչը բազմազան շափերի հետ մէկտեղ նպաստել է նրա խօսքի բարեհնչիւնութեանը: Առհասարակ, Աղթամարցու տաղերը, ինչպէս նկատել է Վալերի Բրիւսովը, «կատարման բարեմութեամբ միջնադարեան տաղերգութեան լաւագոյններից են»⁴⁸: Այդ բարեմութեանը բանաստեղծը հասել է ոչ միայն տաղաչափական, այլև պատկերաւորման ու արտայայտչական միջոցների վարպետ կիրառմամբ⁴⁹: Ընդամին, ունենալով նաև «գրական արտասովոր տաղանը», Աղթամարցին բանահիւսական ու գրական ակունքներից առած աւանդական ձևերին «իր անկեղծ ախնով այնպիսի գեղ ու փայլ» է հաղորդել, «որ շլացնում է ընթերցողներին»⁵⁰: Բացի այդ, ինչպէս տարբեր աւիթներով նշեցինք, նա կատարել է նաև բանաստեղծական գիւտեր, ստեղծել ինքնատիպ պատկերներ...:

Աղթամարցին կրել է նաև արեւելեան բանարուեստի ազդեցութիւնը, ինչի վկայութիւնն է նրա տաղերում առկայ թուրքերէնի եւ յատկապէս պարսկերէնի տարրը, որ երբեմն արտայայտուել է նաև ամբողջական տողերով.

Նայեաց մէկ ընդ իս աչօրդ մէստան,

Կամ քաղցրիկ խօսիր կամ տուր պատասխան.

Ծիկարում քեպապ, կօզում եաշի դան,

Կէճայ ու կունտուզ զըլարըմ ֆրդան: (Աղթամարցի, էջ 208)

Ինչպէս գրում է Ակինեանը, «Գրիգորիս պարսկական նոր գրականութեան ծանօթութեամբ կրթեց իր ճաշակը, ընդարձակեց մտքին ասպարէզը, յիկեց գրիչը: Եւ այսպէս, պարսկական ազդեցութեան տակ, կրնայ ըստիլ, բացաւ նոր դպրոց մը հայրենի հողի վրայ»⁵¹: Աղթա-

մարցու տաղանդի ուժն ու վարպետութիւնը պարսկական պոեզիայի ազդեցութեանը վերագրելը Բարկէն Չուգասեանը, իրաւացիօրէն, չափազանցութիւն է համարել⁵²։ Պարսկական իսկապէս բարձրարժէք քնարերգութիւնը թերեւս ինչ-ինչ զրական հետքեր կարող էր թողնել միջնադարի մեր այս խոշոր տաղերգուի վրայ, բայց ոչ երբեք կրթել նրա ճաշակն ու յղկել գրիչը։ Եւ այն «նոր դպրոցը», որ զրական երեւոյթ է նկատել Ակինեանը, միջնադարեան հայ տաղերգութեան «արեւելեանացման» արդիւնք էր, օտարամուտ անյարիր շերտ, որ արեւելեան քաղաքական տիրապետութեան ազդեցութեան ներքոյ ակամայ պարտադրուում էր տրպարանօրէն «արեւմտեան» հայ մշակոյթին։ Եւ ի՞նչ Բրիւսովն, իր հերթին որոշ ծայրահեղութեան մէջ ընկնելով, գրել է, թէ «Աղքամարցու պատկերները, համեմատութիւնները, ամբողջ ոգին միանգամայն արեւելեան են»⁵³, ապա դրանում մենք Աղթամարցու արժանիքը չենք նկատում եւ ոչ էլ համարում ենք նրա «մեղքը», այլ ժամանակի պարտադրանքը, որի ազդեցութեան տակ Աղթամարցուց (մասամբ նաեւ նրա նախորդներին) սկսած մինչեւ Սայեաթ-Նովա (1712-1795), մեր տաղերգութիւնը ստիպուած է եղել տուրք տալու հայկական ոգուն խորթ այդ ճաշակին։ Ահա թէ ինչու, Լէոյի ընկալմամբ, պարսկական տարրը «խճողել է» Աղթամարցու տաղերը⁵⁴։ Պատահական չէ, որ իր յետագայ զարգացման ընթացքում հայ բանաստեղծութիւնը ձգտել է թօթափել այդ արեւելեան նստուածքը եւ հասնել իր ազգային ակունքներին։

Վերադառնալով Աղթամարցուն, ասենք, որ արեւելեան պոեզիայի որոշակի ազդեցութեամբ հանդերձ, նա կարողացել է հարազատ մնալ հայ բազմադարեան քերթութեանը՝ ոչ միայն տաղերի «կատարման բարեձեւութեամբ» ու «քրիստոնէական գաղափարներով»⁵⁵, այլեւ ոգով կամ ընդհանուր հնչերանգով։ Ըստ այդմ, ի դէմս նրա ունենք մի իսկական խոշոր ազգային բանաստեղծ։ Այս է ապացուցում նրա ստեղծագործութեան անգամ ամենապարզ քննութիւնը, որ փորձեցինք կատարել վերելում, ինչպէս նաեւ պարսկական բանաստեղծութեան հետ նրա աղերսների քննութիւնը, որ կատարել է Արմանուշ Կոզմոյեանը յանգելով հետեւեալ եզրակացութեան. «Այս ամէնով հանդերձ, Աղթամարցին հարազատ է իր գաղափարախօսութեանը, իր հաւատին, իր էթնօմշակութային ասանդոյթներին»⁵⁶։

Աւարտելուց առաջ անհրաժեշտ է նշել նաեւ հետեւեալը։ ԺԵ. դարի «ընդմիջումից» յետոյ Գրիգորիս Աղթամարցին շարունակեց ԺԳ.-ԺԴ. դարերի բանաստեղծներ Կոստանդին Երզնկացու եւ Յովհաննէս Թլկու-

րանցու աշխարհիկ երգը: Ու չնայած հոգեւոր պետ լինելու հանգամանքը նրան խանգարեց հասնելու նշուած բանաստեղծների աշխարհիկ երգի անկաշկանդութեանը, սակայն նա կարողացաւ իր տաղերում հմտորէն միահիւսել հոգեւորն ու աշխարհիկը եւ ստեղծել մի նորօրինակ եւ ինքնատիպ քնարերգութիւն:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Մկրտիչ Պոտուրեան, «Գրիգորիս Աղթամարցի», *Բաղմայէպ*, 1905, էջ 492:
- ² Գրիգորիս Աղթամարցի, XVI դ., աշխատասիրութեամբ Մալխ Աւագլրեղեանի, Երեւան, 1963, էջ 16:
- ³ Ներսէս Ակինեան, «Գրիգորիս Աղթամարցի», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1915, էջ 33: *Աղթամարցի*, էջ 14:
- ⁴ ԺՆ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, մասն Բ, կազմեց Լեւոն Խաչիկեան, Երեւան, 1958, էջ 573:
- ⁵ Ակինեան, էջ 33:
- ⁶ *Աղթամարցի*, էջ 16: Այս եւ Մարգարէ Արճիշեցու վկայութեան հիման վրայ պէտք է ենթադրել, որ Չաբարիա Դ. կաթողիկոսին (գահակալած 1489ից) յաջորդել է նրա եղբայր Չաբարիա Ե. Աղթամարցին, որ գահակալել է մինչեւ մօտ 1496:
- ⁷ Ակինեան, նոյն տեղում, *Աղթամարցի*, էջ 15-16:
- ⁸ Պոտուրեան, էջ 492: *Աղթամարցի*, էջ 13:
- ⁹ Աւագլրեղեան, էջ 19 եւ յաջորդող էջերը: Աւագլրեղեանը վրիպելով՝ Գրիգոր Զորթան Արճիշեցուն նոյնացրել է Գրիգոր վարդապետ Կաթացու հետ (տե՛ս՝ *Աղթամարցի*, էջ 21-22):
- ¹⁰ Առաքել Դաւրթեցի, *Պատմութիւն Վաղարշապատ*, 1886, էջ 441:
- ¹¹ *Աղթամարցի*, էջ 20, 143, 150:
- ¹² Ն. Ակինեան, *Չաբարիա Եպիսկոպոս Գնունեաց*, Վիեննա, 1910 էջ 7: *Աղթամարցի*, էջ 26:
- ¹³ Գ. Յովսէփեանց, «Գրիգորիս Աղթամարցի», *Արարատ*, 1919, էջ 11-12:
- ¹⁴ *Աղթամարցի*, էջ 28-43:
- ¹⁵ Տե՛ս՝ Գարեգին Յովսէփեանց, «Նորից Գրիգորիս Աղթամարցու Մասին», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1930, էջ 56:
- ¹⁶ *Աղթամարցի*, էջ 47:
- ¹⁷ *Աղթամարցի*, էջ 104:
- ¹⁸ *Աղթամարցի*, էջ 105:
- ¹⁹ Գրիգոր Նարեկացի, *Տաղեր Եւ Գանձեր*, աշխատասիրութեամբ Արմենուհի Քէօշկերեանի, Երեւան, 1981, էջ 124:
- ²⁰ Ակինեան, էջ 40: Այս ճիշտ դիտողութիւնից անմիջապէս յետոյ Ակինեանը յայտնել է մեզ համար անընդունելի մի կարծիք, ըստ որի «Այս տաղերու մէջ երգած է Գրիգորիս իւր եղբայրը Ամիր Գուրգէն, զոր կարգին կը սիրոյր»: *Ըստ ոմանց, նաեւ մեզ, այս անունով եղբոր գոյութիւնն իսկ հարցական է: Ետտ անելի անընդունելի է Զէյնս Թասիլի այն կարծիքը, թէ Աղթամարցու «Դու Ես Արեգակ, Լուսին Ի Լուսան» տաղում կարելի է դիտարկել միասեռական սիրոյ դրօշաբարումներ (տե՛ս՝ James R. Russell, *Armenian and Iranian Studies*. Harvard Armenian Texts and Studies, 9, Cambridge,*

Massachusetts, 2004, էջ 507) Սա ընդամենը հայ միջնադարեան տաղերգութեան անդրդոյթներին ու զարգացման տրամաբանութեանը անհաղորդ լինելու արդիւնք է:

²¹ Նարեկացի, *Տաղեր Եւ Քանոնք*, էջ 118:

²² Ակինեան, էջ 39:

²³ Աղթամարցի, էջ 72:

²⁴ Տե՛ս՝ ծանօթ. թիւ 37:

²⁵ Աղթամարցի, էջ 83: Համոզել չեն այն կարծիքները, թէ իբր Աղթամարցին վարդին եւ սիրական նուիրուած տաղերում այլաբանօրէն պատկերել է ժամանակի հայ քաղաքական կեանքը եւ կամ սպացել է իր վաղամետիկ եղբոր մահը (տե՛ս՝ Աղթամարցի, էջ 87-89):

²⁶ Աղթամարցի, էջ 86:

²⁷ Մանուկ Աբեղեան, *Երկեր*, հտ. 7, Երեւան, 1970, էջ 498:

²⁸ Ա. Մաղոյան, *Միջնադարեան Հայկական Պոէմը*, Երեւան, 1985, էջ 278:

²⁹ Վալերի Բրիւսով, *Հայաստանի Եւ Հայ Կուլտուրայի Մասին*, Երեւան, 1967, էջ 92:

³⁰ Աղթամարցի, էջ 254-283: Ընդունելի են Աւդալբեգեանի փաստարկները յօգուտ այն բանի, որ այս տաղի հեղինակը Ք Ա է (տե՛ս՝ Աղթամարցի, էջ 312-324): Ընդ տ կը լինէր, օակայն, եթէ նա կազմէր եւ բնագրերի բաժնում զետեղէր միայն տաղի հեղինակային բնագրին հնարաւորին չափ մերձ մի համահասօք բնագիր՝ մէկ տասնեակի հասնող տարբերակները բերելով ծանօթագրութիւնների մէջ: Հանգուցեալ գրականագիտուհին փորձել է ապացուցել նաեւ, որ Աղթամարցու գրչին է պատկանում լայն տարածում գտած եւ տարբեր հեղինակների վերագրուած «Փարունն է Բացուեր, Վարդն Ի Պաղչանին» տաղը, որը նոյնպէս հրատարակել է մի շարք տարբերակներով (տե՛ս՝ Աղթամարցի, էջ 238-253): Որոշ ձեռագրերի վկայութեամբ, այս տաղը երգելով տարածել է Յակոբ Նետրարենց Արծկեցին, որն ըստ Աւդալբեգեանի, «Գրիգորիսի ժամանակակիցն է ուղղակի իմաստով. եթէ անձամբ ծանօթ էլ չլինի նրան, ապա շատ լաւ եւ անմիջակատօրէն կարող է ծանօթ լինել Աղթամարցու ստեղծագործութիւններին» Աղթամարցի, էջ 309): Այստեղ է, որ վրիպել է գրականագիտուհին: Յակոբ Արծկեցին ժեղարի բանաստեղծ է՝ վախճանուած 1501ին: Հետեւաբար նա չէր կարող ծանօթ լինել 1510ականներին գրական ասպարէզ իջած Գրիգորիս Աղթամարցու ստեղծագործութիւններին: Ինչ վերաբերում է «Փարունն է Բացուեր, Վարդն Ի Պաղչանին» տաղին, ապա այն ստեղծուել է ամենաուշը ժՄ. դարում, թէեւ կարող էր աւելի վաղ շրջանին վերաբերել: Նշենք, որ Յակոբ Արծկեցին երգելով տարածել է նաեւ ՃԳ-ԺԴ. դդ. բանաստեղծ Կոստանդին Երզնկացու տաղերը (տե՛ս՝ Աղթամարցի, էջ 310):

³¹ Ընդունելի չէ Աւդալբեգեանի այն բնորոշումը, թէ այս տաղը «բազմիմաստ ստեղծագործութիւն» է եւ կարող է ընկալուել նաեւ իբրեւ հոգու եւ մարմնի պաշարի այլաբանութիւն, ինչպէս նկատուել է Նիկողայոս Մառը (տե՛ս՝ Աղթամարցի, էջ 95):

³² Աբեղեան, էջ 493:

³³ Լէօ, *Երկերի Ժողովածու*, հտ. 3, Երեւան, 1969, էջ 215:

³⁴ Բրիւսով, էջ 92:

³⁵ Աղթամարցի, էջ 97:

³⁶ Տե՛ս՝ Լուսն Միլիթսէթ-Բեկ, «Գրիգորիս Աղթամարցու «Վարք Մարինոսի» Պոէմը Եւ Նրա Նախատիպը», *Տեղեկագիր*, 1945, թիւ 2, էջ 77-89: Քերթուածը եւ նրա վերլուծութիւնը տե՛ս՝ Աղթամարցի, էջ 48-51, 107-120:

³⁷ Աղթամարցի, էջ 48:

- ³⁸ Ներսէս Ակինեան, *Գրիգորիս Ա. Կաթողիկոս Աղթամարի, Վիեննա, 1958, էջ 28*;
- ³⁹ Տե՛ս ԺՅ. Դարի Հայերէն Զեռագրիչի Յիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 82-83, ծան.:
- ⁴⁰ *Աղթամարցի, էջ 51-52*;
- ⁴¹ Ակինեան, էջ 40;
- ⁴² Աւղալբեզեանի կարծիքով, որ հաւանական ենք համարում, Գրիգոր Արճիշեցին դժգոհ է եղել Աղթամարցու ալլարանական տաղերից, որոնց մէջ «տեսել է անլի աշխարհիկ զգացումներ» *Աղթամարցի, էջ 77*;
- ⁴³ Բրիւսով, էջ 92;
- ⁴⁴ *Աղթամարցի, էջ 63*;
- ⁴⁵ Տե՛ս Յասմիկ Սիմոնեան, *Հայ Միջնադարեան Կաթաններ (X-XVI դդ.)*, Երևան, 1975, էջ 103, 158-159;
- ⁴⁶ *Պատմութիւն Աղերսանդրի Մակեղոնացոյ, աշխատասիրութեամբ Յասմիկ Սիմոնեանի*, Երևան, 1989, էջ 353;
- ⁴⁷ Սիմոնեան, էջ 267;
- ⁴⁸ Բրիւսով, էջ 92;
- ⁴⁹ Այս կազակցութեամբ տե՛ս Վարազ Ներսիսեանի *Հայ Միջնադարեան Տաղերգութեան Գեղարուեստական Միջոցները*, Երևան 1976, էջ 33 եւ լաջորդող էջերը:
- ⁵⁰ Արեղեան, էջ 493;
- ⁵¹ Ակինեան, էջ 39;
- ⁵² Տե՛ս Բարկէն Զուբազեան, *Հայ-իրանական Գրական Առնչութիւններ*, Երևան, 1963, էջ 129-130: Ընդունելի չէ նաեւ Աւղալբեզեանի այն կարծիքը, թէ Աղթամարցին իր տաղերի մէջ ներհիւսելով ալլալբեզու ժողովրդաբանութիւնները, «առանկ մտերմութիւն ու ջերմութիւն է հաղորդել իր երգերին» (*Աղթամարցի, էջ 98*);
- ⁵³ Բրիւսով, էջ 92;
- ⁵⁴ Լէօ, էջ 214;
- ⁵⁵ Բրիւսով, էջ 92;
- ⁵⁶ Արմանուշ Կոզմոյեան, *Հայոց Եւ Պարսից Միջնադարեան Քնարերգութեան Համեմատական Պոէտիկան (10-16-րդ դդ.)*, Երևան, 1997, էջ 152:

THE GREATEST POET OF THE 16TH CENTURY
GRIGORIS AGHTAMARTSI

(Summary)

HENRIK BAKHCHINIAN

16th century Armenian poetry bore witness to the times. Several poets active in this period, both on and off the Armenian highland, continued and developed the best poetic traditions of the previous centuries. Their works are closer to the popular atmosphere, unhindered by religious and ideological constraints.

Grigoris Aghtamartsi, the greatest poet of the century, was born in late 15th century. He was descended from the noble family of the Artsrunis. His grandfather was anointed 'king' in 1466, while two of his uncles became Catholicos. He himself was anointed Catholicos of Aghtamar in 1512.

This talented poet was a scribe and a miniaturist too.

Bakhchinian highlights the thirty or so poetic works of Grigoris, the first of which dates back to 1515. He highlights the optimistic mood of Grigoris's poetry, including the rose and the nightingale allegory by which Grigoris expresses his worldly feelings and thoughts, the dilemma of serving the demands of both body and soul, the human aspect of the characters Grigoris depicts and the aesthetic means he uses in his endeavor.